

ЭКОЛОГИК КОМПЕНТЛИКНИНГ ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК МАЗМУНИ ВА УНИНГ КОМПОНЕНТЛАРИ

Ходжиболаева Нозимахон Маъмуровна

Фарғона давлат университети мустақил тадқиқотчиси

[https://doi.org/ 10.5281/zenodo.7184112](https://doi.org/10.5281/zenodo.7184112)

Аннотация. Ушбу мақолада экологик компетентлик тушунчаси, унинг ижтимоий-педагогик мазмуни, компонентлари, шахс фаолиятида намоён бўлиш шакллари, бугунги экиннинг долзарб экологик муаммоларини баратарф этишидаги аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: экология, экологик компетентлик, экологик билим, экологик маданият, экологик масъулият, экологик таълим, экологик ахлоқ.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ЕЕ КОМПОНЕНТЫ

Аннотация. В данной статье раскрывается понятие экологической компетентности, ее социально-педагогическое содержание, компоненты, формы проявления в деятельности личности, ее значение в решении актуальных экологических проблем современности.

Ключевые слова: экология, экологическая компетентность, экологические знания, экологическая культура, экологическая ответственность, экологическое образование, экологическая этика.

SOCIO-PEDAGOGICAL CONTENT OF ECOLOGICAL COMPETENCE AND ITS COMPONENTS

Abstract. This article reveals the concept of ecological competence, its socio-pedagogical content, components, forms of manifestation in the activities of the individual, its importance in baratarfing the current ecological problems of today's Day.

Keywords: ecology, ecological competence, ecological knowledge, ecological culture, ecological responsibility, ecological education, ecological ethics.

КИРИШ

Жаҳон илмий жамоатчилигининг глобал муаммолар ечимини топиш масаласида глобал экологик толерантлик тамойилинингроли ҳақидаги муқобил қарашлари амалий ҳаёт ва илмий мукамалликдан йироқ утопик-идеал характерга эга бўлса-да, улар келажакда инсоният олдида турган умуминсоний долзарб муаммоларни ҳал қилишда, нисбатан универсал илмий назария ва методологияни ривожлантиришнинг ретроспектив асоси сифатида эътироф этилиши керак[1].

Кейинги йилларда ижтимоий ҳодиса сифатида: “экологик муносабат”, “экологик онг”, “экологик маданият”, “экологик сиёсат” каби тушунчаларни таҳлил этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу илмий тадқиқотларнинг аҳамияти умумфалсафий, гносеологик, методологик, праксеологик масалаларни ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга. Бу тушунчаларнинг мазмунидаги умумийлик экологик фаолиятни конкрет йўналишларида таҳлил қилиш орқалигина, инсоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаёт мавқеини мустаҳкамлаш, фаоллиги ва масъулиятини ошириш мумкинлигини кўрсатишдан иборатдир[2]. Шунингдек, шахс экологик маданиятининг шаклланиши, ҳамда бойиб боришига таъсир этувчи ижтимоий, иқтисодий жараёнлар, маданий-маърифий омиллар ҳамда компонентларни ўзаро алоқадорликда, яхлитликда фундаментал тадқиқ этиш муҳим

аҳамият касб этади. Шу ўринда, экологик компетентлик тушунчаси таҳлилининг фалсафий–методологик негизлари, моҳияти, хусусиятларини тадқиқ этишдан аввал экологик маданиятнинг таркибий қисмлари бўлган экологик онг, экологик дунёқараш ва экологик фаолият категорияларини таснифлаш ва таҳлил қилиш лозим бўлади. Масаланинг моҳиятидан келиб чиқсак, шахс ёки жамиятнинг экологик маданияти ҳам, уларнинг экологик дунёқарашини ҳам ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг тизимларининг ўзаро алоқадорлигида шаклланиши маълум бўлади. Шу масалада М.С.Коган: Маданият – ижтимоий борлиқнинг тизимлашган шакли бўлиб, бу тизимнинг моҳиятини англамай туриб, маданиятга оид таркибий таҳлиллар тугал бўлмайди. Фақатгина маданият тушунчасини “табиат, жамият, инсон” каби тушунчалар қаторига қўшиш орқалигина амалга оширилаётган таҳлил тугал бўлади. “Табиат – жамият – инсон – маданият” ҳақиқатда ҳам ўзига хос тизим бўлиб, уларнинг асосий компонентларининг функцияларини ажратиб кўрсатувчи мезондир[3], – деб ёзган эди.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Экологик компетентлик тушунчаси Шарқ оламида 3000 йил илгари шаклланиб келинган. Юксак бебаҳо асар “Авесто” табиатни ҳимоя этиш ва асраб-авайлашга доир энг дастлабки ҳужжатдир. Қадимги Шарқ олами вакилларида Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби етук мутафаккирлар асарларида ҳам табиат неъматлари ва уларни асраб-авайлашга доир кўплаб кўрсатмалар мавжуд. Ўзбекистон Республикасида экология ва атроф-муҳит муҳофазасининг назарий асосларини А.Тўхтаев, Э.О.Турдикулов, Б.Зиёмухаммедов, Ҳ.Турсунов, А.Ниғматов, Т.Эргашев, А.Эргашевлар, Ш.Т.Отабоев, Р.У.Бекназаров, Ю.Ғ.Маҳмудов, С.Х.Файзулина, Д.Ёрматоваларнинг экологик соҳадаги ҳаракатлари таҳсинга лойиқдир. Олий таълимда талабаларнинг экологик саводхонлигини тўлиқ мустаҳкамлаб, юксалтиришнинг долзарб эканлиги ва уларни тадқиқ этишнинг методик асосларини Ўзбекистон олимларидан Н.Бозорова, А.Маликова ишлаб чиққанлар. Экологик таълимтарбия ва маданият масалалари, фанлараро интеграллаш каби тадқиқотлар Э.О.Турдикулов, Ш.Авазов, Н.Ў.Нишонова, Л.Худойбердиев, М.Мирбобоев, М.Нишонбоева, А.Т.Ҳайитов, М.К.Ҳошимова, Б.Қултўраев, И.Исмаев, В.Н.Сатторов, М.М.Ибодуллаева, Ю.Каримов, М.А.Юлдашев, Г.Султонова, Н.Ашурова, М.Б.Раҳимкулова, Шанасирова.Л.Т., Н.М.Эгамбердиева, М.Раҳматуллаева, Х.Раҳматова, П.У.Берданова тадқиқотларида акс этади.

Экологик таълимнинг назарий ва фундаментал қисми, моделлари, технологиялари, аксиологик жиҳатлари бўйича эса кўплаб тадқиқотчилар иш олиб боришган. Уларга И.Д. Зверев, А.Н. Захлебный, С.Н.Глазачев, Л.В. Моисеева, И.Н.Пономарева, Г.П.Сикорская, В.П. Соломин, О.Г.Роговая тадқиқот ишларини мисол қилиб олишимиз мумкин. Экологик психология ва педагогика соҳасида Россия тадқиқотчилардан эса: С.Д. Дерябо, А.В. Гагарин, И.Д. Зверев, Л.В. Моисеева, В.И. Панов, В.А. Ясвин, Ўзбекистон тадқиқотчиларидан А.С.Меджитова ўрганган.

Хорижий олимлардан Laleshwar Nand, Nina Roczen, Haywood Ian, Za'rou George экологик билимларни педагогик самарадорлиги ва дидактик моҳиятини очиб берган бўлса, Thomas E.Lovejoy, Eugene Pleasants Odum, F.Stuart Chapin каби эколог олимлар илмий изланишлари ва тадқиқотлари дунё экологиясининг назарий ва амалий жиҳатдан ривожланишига хизмат қилди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Экологик билим – кишиларнинг атроф табиий муҳитини муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, меъёри бузилган табиат комплексларини қайта тиклаш ҳақида ҳосил қилган маълумотлари, яъни ушбу воқеликнинг инсон тафаккурида акс этганлик даражасидир.

Экологик компетентлик – бу табиат ҳақидаги билим, онг, идрок, саводхонлик, интеллектуал салоҳият ва уни амалда қўллай билиш фаолияти, атроф–муҳитга нисбатан фаолиятнинг юксак кўрсаткичи, онгли ва масъулиятли ёндашувдир. Унда табиат билан инсон ўртасидаги ўзаро оқилона масъулиятли муносабат таркиб топади.

Экологик компетентлик табиат ва жамият, инсон ва табиатнинг ўзаро таъсир шакллари ва тамойиллари, жамият ва биосферанинг муносабатлари, уйғунлик қонуниятлари ҳақидаги муайян турдаги қарашлар тизими сифатида жадал ривожланиб келмоқда. Экологик компетентлик – бу бир мақсадга қаратилган экологик таълим ва тарбия маҳсули бўлиб, у шахснинг зарур экологик тарбияланганлик даражасини билдиради[4]. У қуйидагиларни ўз таркибига олади: экологик фаолият мотивлари илмий экологик билимлар, илмий экологик тафаккури ижтимоий экологик фаоллик, экологик жиҳатдан ўзини ўзи баҳолаш ва ўзини ўзи назорат қилиш ҳисобланади[5].

Жамиятнинг бундай янги типиди ижтимоий ички муносабатларни ўзгартириш эмас, балки инсон ва табиий муҳитнинг ўзаро муносабатларини ўзгартиришга йўналтирилган ҳолат устувор аҳамият касб этади. Бу эса кишилар дунёқарашидаги: яхшилик, ижобийлик, прогрессивлик ва шу каби тасаввурларни ҳам тубдан ўзгартиришни тақазо этади. Шу нуқтаи назардан “экологик компетентлик – бошқа барча ижтимоий тизим сингари диалектика қонунлари асосида ривожланади, унда ҳам янги, прогрессив ва эски, регрессив ҳодисалар мавжуд бўлиб, улар ўртасида доимий кураш кетади. Демак, экология янги ва эски, ижобий ва салбий, фойдали ва зарарли ҳодиса ҳамда воқеликларнинг мунтазам алмашиб туриш объектидир”[6].

Шу маънода экологик компетентлик ва шахс экологик дунёқарашидаги ўзаро нисбат, фарқ ҳамда тафовутлар, бизнингча қуйидагиларда кўзга ташланади:

– экологик компетентлик экологик дунёқарашга нисбатан нисбий барқарорликка эга бўлиб, тасаввурлар, қадриятлар, урф – одат ва анъаналарнинг амалий ўзаро муштараклиги ва интеграцияга мойиллиги унинг моҳиятини ташкил этади;

– экологик дунёқараш муайян шахс амалий фаолияти, билими, тажрибаси, табиатга муносабати тарзида шаклланганлиги ва табиий –ижтимоий жараёнлардаги ҳодисалар билан ҳамоҳанг бўлиб бориши боис экологик маданиятга нисбатан динамик ўзгарувчанлик характериға эға;

– экологик компетентлик мазмуниға табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар таъсирини тўғри тушуниш, уни оқилона йўлга қўйиш, экологик билим ва кўникамаға эға бўлиш, ўз касби, салоҳияти доирасида ишлаб чиқаришни табиатни муҳофаза қилишға хизмат қилади[7]. Юқорида зикр этилган фикрни тадқиқотчи В.О.Левинская қуйидагича асослайди: “Экологик компетентлик – бу табиат неъматларини ўзлаштиришға оқилона ижодий ёндашув бўлиб, ушбу жараёнда экологик қадриятларни ишлаб чиқиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишға масъулиятли ёндашув юзаға келади”[8]. Умуман, экологик компетентлик ва шахс экологик дунёқарашидаги ўзаро нисбат, фарқ ва тафовутларға

карамай, бу икки тушунчани шакллантиришда кишилар руҳияти ва жамиятда етилган ижтимоий–экологик эҳтиёж белгиловчи аҳамиятга эга.

МУҲОКАМА

Экологик компетентлик структураси куйидагича тузилишга эга:

- 1) табиатни муҳофаза этиш маданияти;
- 2) табиат бойликларидан фойдаланиш маданияти;
- 3) экологик тизимни ўзгартириш маданияти.

Экологик компетентлик эгаси бўлган шахс табиий муҳитдаги камчиликларни бартараф этиш – барча миллат ва халқларнинг иши эканлигини теран тушунади.

Экологик компетентлик нафақат умуминсоний қадриятларга, балки умумҳаётий, яъни инсон ва табиат учун умумий бўлган қадриятларга таянади. Бу маданият инсон ва табиат ўртасида уйғунлик, ҳамжиҳатлик муносабатларини тарғиб қилади. Экологик компетентлик ўзининг табиий илмий асосига эга, унга дунёни системали ва бир бутун хис этишни белгиловчи ҳозирги замон илмий синергетика концепцияси киради. Экологик компетентлик – умумжаҳон маданияти ривожланишининг асосий қисми ва этапи бўлиб, инсоният ҳаёти ва ривожланишида экологик муаммоларни ҳал этилиши муҳимлигини, долзарблигини чуқур англашни характерлайди. Экологик компетентлик умумий маданиятнинг бир қисми сифатида тасаввур этилиб, у ижтимоий маданиятни алоҳида тури бўлиб, ўзининг моҳияти ва функциясига эгадир. Экологик маданиятнинг мақсади табиатни сақлаш бўлган очик тизимли қадриятлар сифатида, алоҳида қадриятлар кўрсаткичи деб аниқланади. Экологик маданиятга берилган тарифлар турличадир. Масалан, экологик компетентлик – табиатни ўзлаштиришдаги ижодий фаолият бўлиб, бу жараёнда экологик қадриятлар бажарилади, тақсимланади ва фойдаланилади. Ҳозирги даврда экологик маданиятни ривожлантириш долзарб муаммолардан биридир. Экологик компетентлик – бу табиатга бўлган ижтимоий, моддий, амалий, рухий–назарий муносабатларнинг алоҳида сифатли даражасидир, бевосита ҳаётнинг қайта ўзлаштириш жараёнини ўз ичига олади ва тасвирлайди. Экологик маданиятнинг моддий ҳамда маданий йўналишлари мутаносиб ривожланиши зарур. Экологик маданиятни шакллантириш манфаатлардан келиб чиққан таълим–тарбия бошқа соҳадаги таълим тарбияни мужассамлантирувчи бош йўналишига айланмоқда[9]. Экологик маданиятни шаклланишида экологик таълим–тарбия асос бўлади. Экологик муаммоларнинг оламшумул аҳамият касб этиши ва инсоният тақдирини, қадриятини белгилаб туриши турли таълим – тарбия, соҳаларининг муштарак манфаатлари асосида бирлашувини тақозо этади. Бу эса умуминсоний методологияни ривожланишини талаб этади. Экологик мафқурани, кенгроқ экологик маданиятни ривожлантириш Шарқда ҳам Ғарбда ҳам турли типдаги маданиятларда бўлган табиатга оқилона муносабатлар синтези зарурлигини кўзлайди.

Экологик билим ва экологик компетенликнинг таянч фазилатлари сифатида “Ахлоқий–экологик онглилик”, “Экологик масъулиятлилик”, “Экологик иродавийлик”, “Экологик қадриятларни ҳурмат қилиш”ни белгилаб олиш лозим. Экологик компетенликни шакллантириш ҳозирги вақтда шаклланаётган янги фан – ижтимоийэкология қонунларини қамраб олган илмий ижтимоий тараққиёт назариясига таянади. Ижтимоий экология ижтимоий тараққиётнинг турли – туман кўрсаткичларини, ишлатилаётган техника ва технологияларни экологик талаблар нуқтаи назаридан таҳлил

килади[10]. Агар табиий жараёнларни ўрганишга йўналган анъанавий фанлар табиатни “бўйсундириш” мақсадида жамиятнинг табиатга таъсирини кенгайтириш эҳтиёжлари асосида пайдо бўлган бўлса, ижтимоий экология эса, одамлар ҳаётининг табиий шароитларини муҳофаза этиш ва яхшилаш учун жамиятнинг табиат билан ўзаро таъсирини уйғунлаштириш зарурати туфайли юзага келади.

Экологик компетентлик тушунчаси нисбатан янги тушунча бўлишига қарамадан, ҳозирги фалсафий адабиётларда бу тўғрисида кўплаб қарашлар ва таърифлар берилган. Хусусан, Н.Ш.Бозорова, “Экологик компетентлик – бу табиатни муҳофаза қилиш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш, экологик ҳис туйғуларни шаклланиши, фаол ҳаётий нуқтаи–назарда туриш, экологик билимга эга бўлишдан иборатдир”[11], – деб талқин этса, У.Г.Саидова мазкур тушунчага “экологик компетентлик – бу табиат ҳақидаги билим, онг, идрок, саводхонлик, интеллектуал салоҳият ва уни амалда қўллай билиш фаолияти, атроф–муҳитга нисбатан инсон фаолиятининг юксак кўрсаткичи, онгли ва масъулиятли ёндашувидир”[12],– деб изоҳ беради.

Тадқиқотчилар Э.Ж.Икромов, А.А.Хотамовларнинг асарлари айнан экологик компетентликни шакллантириш масалаларига қаратилган. Улар бу муаммоларни “шахс экологик компетентлиги барча тарбиявий ишларнинг маҳсулидир”,[13]– деган концептуал ёндашувни тадқиқ этиш орқали ёритиб беришга ҳаракат қилганлар. Айни пайтда, экологик маданиятнинг шахс экологик дунёқарашини бойитишдаги функциялари ҳам қатор таҳлил ва хулосалар орқали асослаб берилган.

Экологик тафаккур кишининг билими, маданияти, тарбияси даражасини белгилайди. Экологик маданияти юксак ҳар бир одам ўзининг касбий ва унга дахлдор бўлмаган фаолиятларида ҳам инсоннинг янада камол топиши, унинг сиҳат–саломатлигини муҳофаза қилиш ҳамда мустаҳкамлаш борасида руҳий–ҳиссий, ижтимоий муҳитнинг энг яхши шарт–шароитларини ташкил этиш ва яратиш мақсадига қатъий амал қилиб яшайди. Инсон онгида янги экологик фикрлаш тарзини шакллантириш ниҳоятда мураккаб ишдир. Бундан бир неча йил муқаддам кишилар “табиатни бўйсундириш”“табиат устидан ғалаба қилиш” шиорлари остида худбиона ишлари билан табиатга зуғм ўтказдилар. Табиат устидан ҳеч ким ҳеч қачон ғалаба қила олмаслиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрилмади. Эндиликда бизга шундай таълим–тарбия зарурки, барча келажак авлодларимиз экологик ахлоқийлик фалсафасини тамомила ўзлаштириб амалиётга биоэкология билимларини қўллай ола билишсин.

Экологик компетентлик унсурлари ҳисобланган: экологик билимлар, кўникма ва малакалар, эътиқод ва қарашлар, ҳар бир шахснинг табиий муҳитдаги фаолиятини бошқариб турувчи экологик онг ва дунёқарашини бойитишда, энг аввало, маҳаллий даражада миллий кадриятларга таяниши зарурлиги, уларнинг умуминсоний кадриятга оид хусусиятлари устуворлашувини таъкидлаш жоиз. Чунки экологик компетентлик – атроф–муҳит ва табиатга амалий муносабати, кишиларнинг экология соҳасидаги фаолияти ва хулқ–атвори, муайян даража ва йўналишда шаклланган онги ҳам демакдир.

“Экологик компетентлик” тушунчасига И.Т.Суравегина қуйидагича таъриф беради: “Экологик компетентлик” – одамнинг экологик билимлари, унинг бу билимларга ижобий муносабатининг ўсиб боровчи бирлигидан иборатдир[14]. Айнан, ушбу таъриф шахс ва жамиятнинг маънавий компонентларига экологик билимни ўрни бекиёслиги аниқ таъкидланган, бироқ экологик амалиётга етарли даражада эътибор қаратилмаган.

А.А.Мелкумова ва Г.И.Любкарскийларнинг таъкидлашларича, экологик компетентлик бир қанча таркибий қисмлардан: эътиқод, билим, кўникма ва малака, фаолият ва хулқ–атвор меъёрлари ҳамда ҳис–туйғулардан иборат. Яъни, “экологик маданият” тушунчасининг асосий негизлари бу – экологик билимлар, экологик онг, табиатни муҳофаза қилиш бўйича амалий кўникма ва малакалардир,[15]– деган оқилона хулосага келишади.

ХУЛОСА

Ахлоқий–экологик онглилик шахснинг муҳим экомаданиятлилик сифати бўлиб, унинг атроф–муҳитни ҳиссий билиш жараёни: атроф муҳитдаги объектлар ва ҳодисаларни сезиши, идрок этиши, тасаввур қилиши, атроф–муҳит объект ва ҳодисаларини қиёслай олиши, зийраклик ва теранлик асосида табиат муҳофазаси бўйича амалий кўникмаларга эга бўлиши лозимлигини назарда тутлади.

Экологик масъулиятлилик шахсда “муносабат” ва “масъуллик”ни тарбиялашда намоён бўлади. Бундай муносабат шахснинг билиб–билмай, узоқни ўйламай табиатга кўрсатган салбий таъсири оқибатларини англаш ва бундай таъсири бартараф этиш истаги натижасидагина шаклланади. Экологик масъулиятлилик она–табиатга меҳр–муҳаббат, шахсий масъулият, виждонлилик, бурчга садоқат, эҳтиёткорлик каби фазилатларни ўз ичига қамраб олади.

Экологик иродавийлик шахснинг ўзи ва ўзгаларнинг атроф–муҳитдаги хатти–харакатларини баҳолаши ва назорат қилиши, шахсдаги қатъиятлилик, тежамкорлик, озодалик ва покизалик билан боғлиқ.

REFERENCES

1. Саманова Ш.Б. Экологик толерантликнинг ижтимоий–фалсафий асослари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. Тошкент: ЎзМУ, 2019.–Б. 13.
2. Мамашокиров С. Экологик фаоллик ва масъулиятни шакллантиришда ижтимоий–сиёсий омилларнинг роли. Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация. Тошкент: 1997, -Б. 32.
3. Когон М.С. Культура как объект философского исследования // Роль духовной культуры в развитии личности. Сб. науч. трудов Гос. института культуры им. Н.К. Крупской. 1979, -С.12.
4. Залеская, Ю.И. Управление процессом формирования экологической культуры личности / Ю.И. Залеская // Кіраванне ў адукацыі. – 2008. – №4. –С. 12-16.
5. Asafova, Elena V. The Development of Ecological Culture of Students in the Design and Creative Activity. Procedia - Social and Behavioral Sciences 191 (2015) 2329–2333
6. Махмудова Ш.Л. Экологическая культура как фактор гуманизации отношения общества к природе. Диссерт. на соискании учен. степ. канд. филос. наук. Ташкент: 1994, -С.65
7. Кистаубаев С.У. Шахс экологик дунёқарашини шакллантиришда миллий қадриятларнинг ўрни// Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. –Тошкент: ЎзМУ, 2019. –Б, 64-65.
8. Левинская В.О. Понятие, структура и функции экологической культуры. Дисс. уч. степ. канд. филос. наук. Ташкент: 2000. -С.11

9. Залеская Ю.И. Управление процессом формирования экологической культуры личности / Ю.И. Залеская // Кіраванне ў адукацыі. – 2008. – №4. –С.12-16.
10. Саломова Ҳ.Ю. Ижтимоий экология асослари. Тошкент: “Фан ва Технология” – 2004. – Б. 3
11. Бозорова Н.Ш. Талабаларда экологик маданиятни шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари. Пед. фан. ном.илм. дараж. учун Диссерт-я. Қарши, 2006. –Б.41.
12. Саидова У.Г. Экологик компетентлик тарихи ва унинг ривожланиш босқичлари. Фал. фан. ном. дис. автореферати. Тошкент: 2008. –Б. 26.
13. Икромов Э.Ж., Хатамов А.А. Шахсининг экологик маданияти. Тошкент: Ибн Сино, 2001. –Б.15-16.
14. Суравегин И.Т. Экономика. Экология. Москва: 1998. - С. 63.
15. Мелкумова А.А. Любкарский П.И. Основии экологии. Москва: 1975. –С.47.
16. Bakhromovich, S. I. (2021). Development Trends And Transformation Processes In Academic Mobility In Higher Education In Uzbekistan And The World.
17. Bakhromovich, Siddikov Ilyosjon, And Maxamadaliyev Lutfillo. "Development Of Ecological Culture In Students In The Process Of Education Of History Of Uzbekistan. European Journal of Humanities and Educational Advancements 2 (5), 103-107
18. Siddikov, I. (2021). Traditions Of Philosophy, Fiqh And Philosophy In The Theological Views Of The Middle East. Interconf.
19. Bakhromovich, S. I. (2021). Factors Of Introduction Of Principles Of Institutional Autonomy To The Management Process Of Higher Educational Institutions. Berlin Studies Transnational Journal Of Science And Humanities, 1(1.5 Pedagogical Sciences).
20. Siddikov, I. (2021). Epistemological Significance Of Medieval Culture Of Islamic Intellectual Activity. Interconf.
21. Bakhromovich, S. I. (2021). Views On The Role Of Science In Human And Society Life In Islamic Teaching. International Journal Of Philosophical Studies And Social Sciences, 1(3), 79-86.
22. Bakhromovich, S. I. (2018). Social And Philisophical Performance Of Making Youth’s Intellectual Culture. European Science Review, (7-8).
23. Siddikov, I. (2021). Epistemological Significance Of Medieval Culture Of Islamic Intellectual Activity. Interconf.
24. Siddiqov, I. (2022). Dialectical And Synergetic Features Of The Development Of Theological And Epistemological Views In Medieval Eastern Islam.
25. Siddiqov, I. B. (2022). Mutual Synthesis Of Medieval Islam Gnoseology And Theology.
26. Siddiqov, I. B. (2018). Social And Philisophical Performance Of Making Youth’s Intellectual Culture. European Science Review, (7-8), 296-298.
27. Bakhromovich, S. I. Social And Physical Performance Of Making Youth’s Intellectual Culture. July–August, 289.